

BUDA ATTILA

„már hosszabb ideje teljesen visszavonultan élek”

Ambrus Zoltán idézése, V.

Ambrus utolsó évei nem hozták meg a sors által kiválasztott szerencsésebbeknek járó összegzés lehetőségét. Megjelent műveinek kiadási joga a Révainál volt, de a húszas évek végén, az erősödő gazdasági válság éveiben a kiadó nem vállalkozott azok újabb megjelentetésére. Csak 1928-ban került sor *A Berzsenyi dinasztia* című, korábbi sorozatát lezáró, az első világháború befejeződése után megváltozott társadalmi viszonyokat ironikusan ábrázoló, párbeszédese munkájának a kiadására. De feltehetően az idős Ambrus sem rendelkezett ekkor már annyi érzelmi töltettel, értelmi indíttatással, amennyi szükséges lett volna egy hosszabb prózai mű megírásához. Maradt a napisajtó, amely azon túl, hogy biztosította a megszokott elfoglaltságot, s visszahozta a szemlélődést, a részvétellel figyelt, de nem idealizált világ ábrázolását, lehetővé tette a fiatalon megszokott kávéházi munkát is. Voinovich Géza, aki közelről ismerte, bár nem voltak bizalmas barátok, ezt írta róla: „Gondolatok társaságában élt, az embereket kerülte, mindig magában volt köztük; innen van, hogy kávéházban is tudott dolgozni.”¹ Lánya és családja vette körül, unokája 1924-ben született. A nyári hónapokat a gödöllői nyaralóban töltötték, s megmaradt szokásként – bár az évek múlásával egyre nehezebben előteremtve az anyagiakat – az isztriai, lovranai családi nyaralás.

Már fiatalon is szoros hozzátartozói érzések éltek benne, szüleikhez, főleg apja halála után anyjához erős érzelmi kötődés fűzte, ahogy idősebb rokonaihoz is. Hagyatékában megőrzött, testvéreivel, lányával, második feleségével váltott levelei, üzenetei szintén a bensőséges kapcsolatot mutatják. Emócióit azonban megtartotta a családi élet intimitásában, pontosabban megnyilvánulásaiban különbözött a társadalmilag elfogadott és gyakorolt formáktól. 1917-ben, igazgatói kinevezése előtt a Színház és Divat című magazin névtelenségbe húzódó riportere az Ambrust nagyobb körben megismertetni kívánó beszélgetés során többek között a következő megállapítást tette:²

A lépcsőn felfelé baktató látogatónak eszébe jut a gróf Bánffy Miklós megjegyzése, amelyet a kormánybiztos egy-két éve tett bizalmas társaságban:

– Furcsa ember ez az Ambrus Zoltán. Nagytekinélyű kritikus, akinek a kérését meg kellene hallgatni. Kitűnő író, akinek szintén nem lehet eredménytelen kérése nálam. Egy operaénekesnő férje, aki természetes alapon képviselhetné a felesége érdekeit. Tagja a Nemzeti Színház dramabíráló-bizottságának, tehát közel áll hozzám hivatalosan is. Személyesen is igen jó emberem. Azonkívül minden barátomnak barátja. És most jön a csoda: még soha egyetlenegyszer sem járt nálam, hogy a feleségének szerepet vagy gázsijavítást kérjen. Ilyen embert nem láttam életemben.

Ha az olvasó felidézi azokat a leveleket, amelyekkel három folytatással korábban találkozhatott, s amelyekben aktív politikusok halmozták el személyes ké-

résekkel, próbajátékra javasolt színésznők neveivel a Nemzeti Színház igazgatóját – nagyon is tiszteletre méltónak tűnik ez a tartózkodás. Nemcsak a minisztériumi állásban lévő Pekár Gyula darabjának előadását tartotta a szerző hivatali helyzete miatt etikátlannak az államtitkár által felügyelt állami színházban, de saját tekintélyét, elismertségét, hivatali lehetőségeit sem használta fel családtagjai előnyszerzésére. Szűk személyes körén túli közvetítő vagy segítő szándéka azonban, ha a kérés nem érdemtelen vagy összeférhetetlen haszonszerzésre irányult, életkora előrehaladtával is töretlen maradt, erről hagyatékának kéziratban maradt köszönő levelei tanúskodnak. Ezt a pártfogói, közbenjárói tevékenységet azonban gátolta egyfelől a Nemzeti Színház igazgatásából való távozással járó tekintélyvesztés, másfelől a szellemi értékeknek, a tudásnak, a művelődésnek az 1920-as évtizedben egyre erősödő átpolitizálódása, illetve értékvesztése. 1924-ben unokatestvérének, aki gyermeke támogatását kérte tőle, ezt írta Debrecenbe:³

Abból, hogy Gizus idestova tíz éve tanít városi iskolában és bár soha egy napot se mulasztott, még most is csak „ideiglenes”, látni, hogy mit érnek az én összeköttetésem. Ezek csak arra jók, hogy udvariasságokat halljak, de ha tette kerül a sor, mert valamit óhajtanék, vagy olyan ígéreteket kapok, amelyet hamar elfelejtenek, vagy azért kell hallanom, hogy kérésem teljesítése mindig valaki mástól függ, soha se attól, akihez fordulok.

Ezt különben természetesnek találom, mert már hosszabb ideje teljesen visszavonultan élek és tudom, hogy csak annak tesznek szívességeket, akiktől viszontszívességet várnak s remélnek.

Még hozzá a helyzet rosszabb, mint valaha. A városnál alkalmazott „tanerők” harmadát B.-listára tették, ezenkívül igen sokat „nem osztottak be”, olyanokat sem, akik már 7-8 éve vannak a városnál, és ezek most fizetés nélkül várják a jobb jövőt.

Semmi se jellemzi jobban a mai állapotokat annál, hogy Gizus, akinek két hónappal ezelőtt kislfia született, bár alig bírja a nagyon megerőltető rendkívüli elfoglaltságot, nem mer kétheti szabadságot kérni, mert fél, hogy elveszti az állását.

Ilyen körülmények közt önáltatás volna, ha azt hinném, hogy azok a lépések, amelyeket [fiad] érdekében megtehetek, eredményre vezetnének. Egy bokréta biztatást szedhetnék össze, amelynek nem volna semmi fogantatja.

Családias érzésemnek rosszul esik, hogy ezt kell közölnöm veled, de azt hiszem, hogy aki helytelenül alkalmazott gyöngédségből olyan reménykedéseket kelt fel, amelyek megvalósulásában maga sem hisz, ezzel többet árthat, mint az őszinteségével.

Kérlek, bocsásd meg, hogy nem feleltem azonnal. Az én egészségem sem a legjobb, és néhanap alig nem jutok hozzá, hogy elvégezzem a legszükségesebbet.

Mindnyájatokat szívből üdvözöl,

szerető bátyád

Az idősödő Ambrusnak azzal is meg kellett küzdenie, hogy egykori kollégái, pályatársai, előbb az idősebbek, majd a saját generációjának tagjai, egymás után elhagyják. Második feleségének halála, a húszas évek szellemi változásai és a be-

tegségek, a fizikai erő gyengülése még magányosabbá tették, amit már csak legszűkebb környezete, lánya és annak férje, valamint unokája tudott ellensúlyozni. Amikor Csávojszky Vince, egykori Nemzeti Színház-beli kollégája egy újabb halálesetről tudósította, így reagált a hírre:⁴

Igen tisztelt Csávojszky Úr!

Mély megilletődéssel és megindultsággal olvastam a leverő hírt, mely Chmilevsky Endre elhunytát jelentette. Hogy a szomorú esemény előtt a megboldogult sokáig és sokat szenvedett, csak még fájóbbá tette elköltözésén érzett megrendülésemet. Hiszen évekig munkálkodtunk együtt, ez idő alatt jól megismerhettem a ritka férfi kivételes nemeslelkűségét, szívességét, fáradtságot nem ismerő jóságát sokszor tapasztalhattam; és ha a barátság nem szólamok, hanem tettekből áll, azok közé a szerencsések közé számíthattam magam, akik benne igaz baráttra találtak. Rám nézve tehát ez a gyászeset különösen fájdalmas.

A mélyen elszomorító hír olyan betegen talált, hogy az elköltözött jóbarát végtisztességén nem jelenhettem meg. Hogy nem lehettem ott, annál inkább rosszul esik nekem, mert azok előtt, akik hozzá a legközelebb állottak, szerettem volna kifejezni, milyen igaz szívvel osztozom gyászukban. De ha élőszóval nem tehettem ezt, és ha az elhunytól ravalánál nem búcsúzhattam el, lehetetlen, hogy a gyászolókkal való együttérzésemnek legalább a távolból hangot ne adjak. Azért kérem Önt, igen tisztelt Csávojszky Úr, mint aki az elhunytak nemcsak főmunkatársa, hanem egyszersmind egyik legjobb barátja volt, engedje meg, hogy ezekkel a sorokkal fejezhessem ki, milyen fájdalom nekem annak a páratlanul kedves és derék, nemesszívű férfiunak a halála, akit most örökre elvesztettünk. Kérem továbbá, legyen olyan szíves, közölje az elhunyt ama jóbarátjaival, akik valaha vele együtt dolgoztak, hogy a távolból is Önökkel gyászolt tisztelő, igaz híve

A. Z.

A Központi Sajtóvállalat Részvénytársaságot még a világháború alatt, 1918-ban hozták létre közadakozásból, kezdeményezője Bangha Béla jezsuita szerzetes volt. Célja a keresztény szellem újraélesztése, erősítése volt, a részvénytársaság jelentette meg a Nemzeti Ujságot, az Uj Nemzedéket, valamint a Képes Krónikát. Utóbbi alcíme szerint szépirodalmi, művészeti és társadalmi hetilap volt, reklámja még ezt fűzte hozzá: „a legszebb keresztény képesújság”. Zigány Árpád szerkesztette, Ambrus négy évvel fiatalabb kortársa. 1928-ban Dánielné Lengyel Laura a lap megbízásából őt, korábban megjelent, Ambrus által kiválasztott novellát kért újraközlésre. A levélírónak és a Nemzeti Színház volt igazgatójának az ismeretsége fordulatot hozott: 1918-ban, amikor Ambrust támadások érték darabválasztásai miatt, Lengyel Laura levélben fejezte ki együttérzését. Majd benyújtotta *Tűzhalál* című darabját, amit azonban Ambrus nem tartott előadhatónak. (1923. március 23-án azonban színpadra került, a darab abban az évben nyomtatásban is megjelent a Budapesti Hírlap kiadásában, ajánlása Rákosi Jenőnek szól,⁵ de öt előadás után levették a műsorról.) Az elutasítást követően azonban a szerző szigorú bírálatokban részesítette a Nemzeti Színház vezetését. 1928-ban a „keresztény képesújság” számára mégis írásokat kívánt, s ahogy Ambrus udvarias válaszából kiderül, nemcsak kívánt, hanem valamilyen tematikus vagy tárgyalásbeli feltételt is közvetített:⁶

Igen tisztelt Nagyságos Asszony!

Nagyon köszönöm szíves sorait.

Nekem mindenképpen az volna a legkellemesebb, ha a kívánt öt novellát Nagyságod volna szíves kiválasztani, nemcsak azért, mert hamarjában nem tudom, hogy hol találhatom meg a keresett régi újságpéldányokat, hanem – főképpen – azért is, mert így nem lehetne kétségem afelől, hogy a kiszemelt novellák olyanok-e, aminőket a Képes Krónika kíván. De ha Nagyságodnak a kiválasztás idővesztéséggel járó munkája terhére volna, magam is előkereshetek öt olyan novellát, amelyek vagy valamilyik napilapban vagy a régi Hétbe jelentek meg. Csakhogy ebben az esetben pár napi haladékot kell kérnem.

A másik esetben talán telefonon (Telefon: József 360–24) vagy levélben közölhetném – ahogy parancsolja – hogy a kiválasztott novellák egyike vagy másika nem az Új Időkben jelent-e meg először. Ebben az esetben azt kérném, hogy a kiválasztott novelláknak ne csak a címét méltóztatnék közölni velem, hanem azt is, hogy melyik kötetemben vagy füzetemben jelentek meg. Mert – minthogy sok olyan címet használtam, amely ma már semmit se juttat eszembe – meglehet, csak így tudhatnám meg, hogy mi van a kiszemelt novellákban és hogy hol jelentek meg először.

A megtisztelésért és szíves fáradozásáért hálás tisztelő híve

A. Z.

A Képes Krónika egyébként 1928-ban *A Szerelmes Gladiátor*, 1929-ben pedig a *Roland*, a *Lórántfy özvegye* és *Az elégtétel* című novellákat jelentette meg, lapjain más Ambrus-írás nem található. Utolsó évtizedében Ambrus fóruma Miklós Andor konzernjének lapjai voltak: Az Est, a Pesti Napló és a Magyarország, ezekben jelentek meg többhasábos cikkei, színházi bírálati és elvéve tárcái, szorosán vett szépirodalmi jellegű írásai. 1913 és 1917 között már Az Est munkatársa volt, a kölcsönös megbecsülés ekkor kezdődött köztük; Miklós Andor a napilap alapítójaként, Ambrus pedig az egyik újságírójaként került kapcsolatba egymással. Nem véletlen, hogy az első világháború után megváltozott magyar valóságban Ambrus Miklós Andor lapjait választva talált menedéket. Még akkor is, ha néha korlátozottat, amire egy, a hagyatékban fennmaradt levélfogalmazvány utal:⁷

A szerkesztőség nem sokáig respektálta azt a kérésemet, amelyet legutóbb terjesztettem elő a Főszerkesztő Úrnak. Így június 29-én kiadott, „Claudel, a kritikus” című tárcám egyes részeiben ismét kompresszírozva jelent meg. Erről a most már rám nézve kínos dologról még csak annyit, hogy kész vagyok inkább minden keresetről lemondani, mint hogy ebbe belenyugodjam. Mert ez a következetes és a Pesti Napló rendes dolgozótársai közül jóformán csak engem érintő eljárás osztetatív lekicsinylésnek tűnhetik fel és ezért önérzetbeli fogyatékoságnak, ha az anyagi előnyökért még ebbe is beletörődöm... és vannak, akik magyaráznák...

Ambrus elfogadottságát mutatja Miklós Andor válasza:⁸

Kedves Szerkesztő Úr, megkaptam levelét. Nagyon sajnálom, hogy pihe-nése közben is rossz hangulat szerzésére adott alkalmat a PN ostoba szedési eljárása. Nyomban intézkedtem és gondoskodni fognak, hogy ez

a fölületes eljárás és figyelmetlenség a jövőben ismét elő ne fordulhasson. Cikkeit, melyeknek a közönség legjobb köreiből és elsősorban nálam igen nagy és értékes sikerük van, a legnagyobb örömmel és szeretettel várom. A honoráriumra pedig elszámolásra a mai napon átutaltatok

– 300 pengőt.

Önnek jó egészséget, a Családjának jó pihenést kíván régi tisztelő híve

Miklós Andor

A cikk szerzője lánya családjával 1930 nyarán az akkor az Olasz Királyságban lévő (ma: horvátországi) Lovran (olaszul: Laurana) városában nyaralt. Itt kapta meg a Pesti Napló június 29-i számát, benne a megkurtított szövegű cikket, s valóban van néhány jele a hiánynak. De az is lehet, nézve az újságoldalt, hogy Ambrus csak arra utalt, a bekezdések különböznek egymástól, vagyis a második hasáb bekezdéseit kisebb méretű betűkből szedték, azaz kompresszálták, összenyomták. Egyébként ez a cikk önmagában is mutatja a korabeli és az utókor Ambrus-recepciójának bonyolultságát, amelynek egyik oka: saját kritikájának vegyítése a felvetett kérdéssel kapcsolatos reakciók idézésével. Azaz a befogadónak szét kell választania a kettőt, véleményt alkotva megállapításairól. A mai olvasó először csak ámul és bámul Ambrus francia nyelvű, napilapokból, folyóiratokból, könyvekből táplálkozó olvasottságán. És a vonatkozó példatáron, amit még felsorakoztat. De nemcsak ezen, hanem a módszeren is, ahogy először röviden megnevezi a témát: „Paul Claudel, Franciaország amerikai nagykövete, most vagy két hónapja amerikai hallgatósága előtt azt találta mondani, hogy Franciaországra egyre nagyobb hatással van az amerikai szellem és hogy Amerikának ma már nincs szüksége a francia kultúrára; legújabbán pedig azt jelentette ki egy párizsi újságírónak, hogy Victor Hugo költészete ma már por és hamu.” Provokál a provokáló vélemény közlésével, s nyilvánvaló a korabeli hazai közönségnek szóló áthallás, amelyet azonban némiképp eltávolít. Emellett a befogadónak egyrészt a szerzőhöz hasonló érdeklődéssel, tájékozottsággal kellett rendelkeznie, másfelől a francia kultúra jelenségeiben meglátni az itthon tükröződését. Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy Ambrus élete utolsó évtizedében magyar vonatkozásokról alig írt, a Nemzeti Színház előadásairól egyáltalán nem; ez a tény felért egy állásfoglalással. Majd bemutatja a francia válaszokat, s kommentárjaiban a szólás szabadság általános érvényessége mellett teszi le a garast: „ha minden francia polgár szabadon nyilváníthatja a maga irodalmi véleményét, miért ne lenne ehhez joga egy nagykövetnek is?” Idézi Claudel korábbi, a francia romantika egyik kultikus szerzőjének számító Victor Hugót lefokozó nyilatkozatait, miközben sorra veszi két évvel korábbi tanulmánygyűjteményeinek írásait, s azokat kritikával illeti. Majd írása végén megállapítja:

Akik most támadják, nemigen ismerik értekezéseit, aminthogy ezek nem is éppen vonzó olvasmányok és amennyire fárasztóak, olyan kevés tanulságot adók. A francia irodalom temérdek megtértje közül a ma legpéldátlanabban magasztaltat, a leghíresebb katolikus író, aki emellett nagykövet, minden hagyomány meggyőződéses őrének képzelték; nem tudták, hogy ez a fanatikus, ha ellenforradalmár is, de minden ízében forradalmár-temperamentum. Tehát meglepődnek és megütköznek azon, ha Claudel azt hirdeti, hogy a nyelvtani szabályokkal nem kell törődni, mert ezek nem isteni törvények, és ha a nemzeti dicsőségekről: Victor Hugóról,

Lamartine-ról, Musset-ról „illetlenül” beszél. Azelőtt nem volt szokás olyan tiszteletlenül szólni a nagy elődökről, ahogyan most Claudel nyilatkozza le őket minden újságíró előtt; és különösen nem volt szokás azt hirdetni, hogy minden szemét, ami a születésünk előtt keletkezett, és csak az nagy dolog, amit a mi baráti körünk alkotott. És nem egy kis dadaista kedélyeskedik így, hanem a katolikusok büszkesége, aki még hozzá nagykövet! De a sajtó gorombáit és leggorombábbjait kivált annak fölfedezése izgathatta, hogy Claudel, amikor sorra lebírál minden nagy francia lírikust, és amikor különösen Victor Hugót időszakonként és szinte refrénszerűen ócsárolgatja: tulajdonképpen pro domo beszél. Minden francia polgár szabadon nyilváníthatja a maga irodalmi véleményét, akármilyen zöld ez és mondjuk: a nagykövetnek is joga van vadakat beszélni; de ha minden francia polgár véleményt mondhat arról: szívesebben él-e a köz társaságban vagy a monarchia visszaállítását óhajtana – a trónkövetelő ne beszéljen arról, hogy neki jobban tetszik a monarchia! Márpedig az, hogy Claudel folyton piszkálgatja Hugót, valójában trónkövetelés. Claudel Wagner Richardot akarja utánozni. Kétségtelen tehetségének fogyatékát erénynek, művészeti törvénynek, isteni csodának szeretné feltüntetni; ezért mondja, hogy a melódia nem zene, és csak az művészet, amit ő csinál. Márpedig Claudel művészete távolról se wagneri zene – mondják a sajtó gorombái.

A legérdekesebb mindebben az, amit a leggorombábbak nem vesznek észre, hogy annak új művészetében, aki dicsőítői szerint Shakespeare-en és Walt Whitman-en át Aiszkhülosztól származik, és akinek „műve” egyrészt a bibliára, másrészt Wagner zenéjére emlékeztet, ugyanazok a jellemzetességek élednek fel, amelyeket a dicsőített Claudel Victor Hugóban nem győz eléggé ócsárolni. Claudel drámáiban se találunk élő embereket, „az égi irgalomért küzdő szegény teremtetéseket”, csak hatalmas ellentéteket, általános eszmék hangoztatóit, örök közhelyek, századokon át küzdő ideológiák képviselőit. (A két legjobb Claudel-darabban is.) Claudelnél ugyanazzal a folytonos ékesszólással, ugyanazzal a mindent elsöprő szóáradattal találkozunk, amelyeket ő Victor Hugóban gúnyol; Victor Hugón kívül csak Claudel az, akinél mindenki végeszakadatlan szónoklatokat mond; csak Claudel halmoz metaforát metaforára, csak Claudel alakjai élnek ki magukat a képekkel és a szavakkal való kéjelgésben; mind a kettőnél ugyanaz az archaizmus-keresgélés, ugyanaz a korfestő törekvés, ugyanazok a freskóhatások, ugyanaz a kép- és szóözön; mind a kettőnél ugyanaz a verbozítás és ugyanazok a fantazmagóriák. Aiszkhülosz? Shakespeare? Walt Whitman? Ugyan! Claudel senkire se hasonlít annyira, mint Victor Hugóra. És úgy látszik, éppen azt nem tudja megbocsátani neki, hogy tőle származott; hogy véreből való vér, hogy sokat örökölt és még többet tanult tőle.

A Claudelről szóló cikk tanulsága, a Claudelnek és a bírálóinak egyaránt szóló kritika azt mutatja, és ez minden, ezekben az években közölt írásában tapasztalható, hogy a világháború után a hazai és a világirodalom jelenségei, szerzői, művei felé lankadatlan figyelemmel forduló Ambrus nem sok okot látott a szellemi biza kodásra. S nem volt jó véleménye az olvasóközönségről sem. Halála után Ignatus a nekrológok egy részének hangvételéből azt hallotta meg, hogy a róla szólók szerint öregkorára „házsártos lett, zsémbes, zsörtölődő”,⁹ s mintha utolsó évti-

zedének írásai valóban ezt támasztanak alá. Pedig valójában értékproblémáról volt szó. Ambrus az 1867 utáni évtizedek neveltje volt, liberális világképpel, ember és ember között születési alapon különbséget nem tevő, s csupán a tulajdonságok, a viselkedés, a tudás, az érdeklődés szabta meg, kihez, hogyan fordult. Katolikus és magyar, önjellemzése szerint: „konzervatív” felfogása azonban, amely különbözött a politikai katolicizmustól és konzervativizmustól, sőt távolságot tartott mindkettőtől, korszerűtlenné vált 1920 után, felfogása, franciás műveltsége, ismereteinek sokrétűsége, ideológiamentes gondolkodása utolsó évtizedében írói társai és olvasóközönségének tagjai között idegenné tették.

Ezt mutatja egy másik levél is, amelyben egyik olvasójának válaszolt, belefoglalva, egyértelműsítve azt is, ő maga mit gondolt egy aktuális, de minden generáció számára fontos kérdésben, elutasítva a gondolatok rövidre zárását, árnyalt és érzékeny olvasást kívánva:¹⁰

Tisztelt Uram!

Szíves soraiból úgy látom, hogy legutoljára írt cikkemet több pontjában félreértette. Cikkem nem kívánta vissza azt a nevelési módszert, melynek a vessző volt egyik fő eszköze – nem nyilvánított véleményt a mai ifjúságról, amikor Croisset-t idézte, aki úgy találja, hogy a szigorúan nevelt fiatalok több tisztelettel voltak elődeik iránt, mint a mai, elkényeztetett ifjúság, vagy amikor Hager Olsson-ra mutatott rá, aki a fiatalság nevében minden tiszteletet megvon a halottaktól és a 30 évesnél idősebb előktől – nem állította, hogy a mai fiatalság csak a technika meg a sport iránt érdeklődik – nem kívánta, hogy a kisasszonyok egyedül ne menjenek el a színházba, csak arról szólt, hogy a kenyérkereső nő több szabadságával ma sokan visszaélnék – Croisset amerikai esetére pedig mint annak egyik illusztrációjára hivatkozott, hogy nem csoda, ha a fiatalság a könnyen váló anyák irányába kevesebb tiszteletet tanúsít.

A többi szóvátett ellenvetésre, minthogy sajnos nincs sok szabadidőm, ilyen röviden se felelhetek, csak éppen azt jegyzem meg, hogy ha a mai ifjúságot a technika haladása és a sporton kívül csak „a nemi probléma” érdekelné, ez nem szólna a mai ifjúság komolysága mellett. De azt hiszem, érdekli egyéb is, bár az Ön levele csak ezt az egy dolgot említi.

Kiváló tisztelettel

Az első világháború után a nyugati világban, Magyarországon is mélyreható változások mentek végbe a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életben. Ezek nem kerültek el a legszűkebb emberi közösséget sem. A „család válságáról” a napisajtó számtalan orgánuma cikkezett, konferenciázott, a Nyugat is ankétot rendezett a házasság válságáról, a vonatkozó írások az 1926. októberi számban jelentek meg. Mindenkit érintő, mindenki által tapasztalt jelenségekről volt szó, amelyeket ok-okozati összefüggéseket kutatva vagy bulvárosítva is lehetett tárgyalni. Ambrus *Régi és új családok* című írásában¹¹ Somerset Maugham *Kenyerkereső* című darabjából indult ki, amelyet éppen akkor játszottak a Vígszínházban. Pontosabban Francis de Croisset belga származású író egyik előadásáról, amely a párizsi családi életet mutatta be, ahogy Maugham a londonit. A legfőbb jellemző, a „világjelenés”, az „amerikai példa követése”. Amerikai alatt természetesen az Egyesült Államok értendő, s valóban, az észak-amerikai ország az 1920-as évektől kezdve lett egyre ismertebb az európai világképben, hivatkozási alapként is, pozitív és negatív példák forrásaként.¹² Croisset előadásában a legfőbb válságjelenségnek, az atyai

tekintély (és hatalom) gyengülését tartotta, amiről történeti példák áttekintése után megállapította: a fiatal emberek semmi feszélyezettséget nem tűrő felsőbbsege, a lányok függetlensége igazi újítássá lett. Ambrus Croisset véleményének ismertetése közben említette Hagar Olsson, svédül beszélő finn író(nő) az előbbieket megerősítő véleményét is: „Le a vén majmokkal!” Majd ismét a francia szerzőt idézve, ütközteti a véleményeket. Croisset ugyanis, bár 1918-ban amerikai tapasztalatokat szerzett, de ott európai szemmel nézett körül, s ezért a családi élet romlásának forrásait is a tengerentúlon találta meg. Ambrus tolmácsolása szerint előadásában sem megérteni akart, hanem számon kérni, majd pedig azt, ami a látottakból világképében idegen volt, politikailag rövidre zárni. Croisset szerint:

Amerikában, „ahol a ló is tányérról legel”, nincs családi élet. Amerikában a családfőnek, ha a dollárokból felhőkarcolója van is, nincs semmi tekintélye, mert a vagyona bármely percben összeomolhatik, és mert az asszony mindig számít rá, hogy akármikor talál gazdag férjet. Amerikában a házasodásnál csak a válás könnyebb; a válás már szinte benne van a házassági szerződésben, mert ott azzal a gondolattal kötnek házasságot, hogy ez nem fog sokáig tartani. Amerikában nem azért házasodnak, hogy családot alapítsanak; még az állam se tartja kívánatosnak a sokgyermekes családot, mert a földet úgyis túlságosan népesnek találja és attól tart, hogy a nagy szaporaság terhére lehet az összességnek. Európában a feleséges ember annyi gyermeknek adhat életet, amennyinek akar; Amerikában André Siegfried szerint vannak államok, amelyekben egy hatóságként működő, orvosokból és közigazdákából alakított bizottság ezt a természetes jogot korlátozhatja, sőt meg is vonhatja. Európában a vasárnap megterített asztal összegyűjti az egymástól leginkább elszakadt családtagokat is, akármennyire untatják is ezeket az ilyen ebédek; Amerikában az élet „standardizáció”-ja majdnem minden polgári lakásból kiirtotta a konyhát és a családtagok, ahányan vannak, annyifelé étkeznek, ott, ahol legközelebb találják a vendéglőt. Természetesen vannak kivételek is, de többnyire ilyenek. [...] Az amerikaiak úgy látszik nem veszik észre, hogy ők már kissé bolsevizálják a családot. Pedig ha nem akarnak tudni sokgyermekes családokról, nincsenek nagyon messze attól az állapottól, amelyet a Szovjet tett törvénnyé és „rend”-dé. Igaz, hogy a Szovjet az orvosokból és közigazdákából álló bizottságot valami még rosszabbal helyettesítette, amiről nem is illik beszélni. De a Szovjet legalább amikor megsemmisítette a házasságot és új poliandriát teremtett, egyszerűsítette a kérdést: kutyáolat állított a házasság helyébe.

Mindezek a mondatok számtalan kommentárt igényelnének, de érdekesebb Ambrus saját véleményével foglalkozni még kicsit, ami a cikk befejező bekezdéseiben olvasható. Összegző mondatai realitást és érzelmi idealizmust egyaránt tükröznek. A változások okát nem a Croisset által elsoroltakban, hanem az 1914–1918 közötti évek történelmében látta. „A háború a férj távollétében függetlenebbé tette, munkálkodásra ösztökölte vagy kényszerítette és ezzel felszabadította, mert önérzetesebbé tette a feleséget. Találkoztak asszonyok elég sokan, akik visszaéltek előbb a nagyobb függetlenségükkel, utóbb a felszabadultságukkal. Felövő gyermekeik előtt nem lehetett eltitkolni ezeket a visszaéléseket, és ezzel nemcsak a saját tekintélyüket rombolták le, hanem az apáét is, aki vagy nem látott meg semmit, vagy elfogadta a sorsát.” S az illúzió? „A normális apák és fiúk

közt is vannak nézeteltérések, de az egészséges sokaságban sem ez, sem a nemzedékek harcáról oly sokat mesélgető legenda nem rendítette meg az apa és fiú közt természetes, gyöngéd szeretetet, az apának és fiának egymáshoz való örök ragaszkodását... [...] Hála az ember alaptermészetének, amely néha jól elrejtőzködik, de sohase vész ki, az a »tisztá házasság«, amelyet ma már néha egyházi férfiak is féltetni kezdenek, kibír még egypár bolond divatot.” Ambrus nyilván magából, élete tapasztalataiból indult ki, s hogy mennyire volt igaza, azt e sorok olvasója, szembenézve azzal a világgal, amelyben felnőtt, s amely felnőttként körülveszi, saját maga is eldöntheti.

Az előző részben volt már szó a Baumgarten Alapítványról. Kurátorai és tanácsadó testülete két oldalról is állandó nyomásnak volt kitéve, egyfelől figyelniük kellett a VKM és a sajtómunkások különböző, de állandó kifogásaira és kívánásaira, megpróbálva előre következtetni arra, hogy mikor mi várható, s a döntésekkel nem túlságosan ingerelni sem a Hivatalt, sem az Írástudókat, másfelől az írók társadalmilag és művészileg legkülönbözőbb, a kérésektől a követelésekig terjedő igényeire. Az irodalmi díjak kényszereit, jogosultság és önjelöltség, szociális helyzet és irodalmi érték, rászorultság és presztízs színét meg visszaját mutatják Szilágyi Olga kérő levelei és Ambrus segíteni próbáló válasza.

Szilágyi Olgának két kötete jelent meg, 1924-ben *Imádkozik Butterfly* címmel versei, 1929-ben pedig *Láng – parázs – hamu* címmel novellái. A hagyaték tanúsága szerint a jutalmazások kezdetétől kérte Ambrus segítségét, ő pedig közvetítette a kéréseket a kurátoroknak. 1931 elején betegen is:¹³

Igen tisztelt Doktor Úr!

Már három hete ágyban fekvő beteg vagyok. Kérem, bocsássa meg, hogy ceruzával írok.

Tegnap levelet kaptam Szilágyi Olgától, akit személyesen nem ismerem. Tudatja velem, hogy már tavaly segínyt kért Babits szerkesztő úrtól, akitől erre vonatkozólag valamelyes ígéretet is kapott – továbbá, hogy kérését az idén hozzá és igen tisztelt Doktor Úrhoz intézett ajánlott levélben megismételt[e]. Megírja, hogy súlyos szembajjal a megvakuláshoz közel, 15 éves, tüdőcsúcshurutos fiával nagy nyomorba jutott. Annak bizonyítására, hogy nem tehetség nélkül írt, elküldi tavaly megjelent *Láng, parázs, hamu* című novelláskötetét. Végül arra kér, ajánljam esedezését a Kurátor Urak figyelmébe, mert különben, ha segélykiáltásukat senki se hallgatja meg, el kell pusztulniok.

Teljesítem kívánságát és kérem a Kurátor Urakat, hogy ha még van mód rá, méltóztassék ezt a szegény asszonyt segélyben részesíteni. Igen óhajtanám, ha ez megtörténhetnék.

Kiváló tisztelettel igaz híve

Majd azonnal levelet fogalmazott a támogatáskérőnek is, de vejét kérte a postázásra:¹⁴

Nagyságos Asszonyom!

Apósom, Ambrus Zoltán, aki három hét óta betegen fekszik, kér, hogy közöljem nagyságoddal a következőket:

A Baumgarten Alapítvány tanácsadó testületét; mely az évdíjak ügyében nem dönt, csak véleményt nyilvánít, amennyiben erre vonatkozólag a kuratórium tanácsot kér tőle – a segélyek kiosztása ügyében a kurátor

urak egyáltalán nem szokták megkérdezni. Mindamellet apósom e sorok küldésével egy időben közölte Dr. Basch Lóránt kurátor úrral, hogy Nagyságodnak a segélyben való részesítését igen óhajtáná. Reméli, hogy – ha a segélyek kiosztása még nem történt meg – kérését a kurátor urak nem fogják figyelmen kívül hagyni.

Kiváló tisztelettel

Ambrus Zoltán megbízásából veje
Fallenbüchl Tivadar

Szilágyi Olga azonban nemcsak a Baumgarten Alapítványnál kért közbenjárást, hanem a Pesti Naplónál is, erre a kérésre Ambrus így reagált: „Mint hogy teljes visszavonultságban élek, a PN szerkesztőségébe se járok be, de n[em] is illenék, h[ogy] egy külső dolgozótárs beleavatkozzék abba, ami a szerkesztő dolga.”¹⁵ Az év végén újabb sürgető levél érkezett az Üllői útra, Ambrus – halála előtt két hónappal – röviden válaszolt, fogalmazványában egymás folytatásában olvashatók a Szilágyi Olgának, illetve a Basch Lórántnak írt sorok – feltehetően ezeket is Fallenbüchl Tivadar továbbította a címzetteknek:¹⁶

Ngs. Szilágyi Olga Úrnőnek Budapesten.

E hó 22-én kelt soraira válaszolva tisztelettel értesítem, hogy kérését a Kurátor Urak figyelmébe a múlt évben már többször ajánlottam és nem rajtam múlt, ha kívánsága nem teljesülhetett.

Most újra írtam Dr. Basch Loránt kurátor Úrnak és elküldtem neki a Babits Mihály kurátor Úrnak írt levél másolatát.

Kiváló tisztelettel

Igen t. Doktor úr!

Szilágyi Olga ismét pártfogást kért tőlem és elpostázta hozzám és Babits Mihály kurátor Úrnak írt levele másolatát.

Ezt a másolatot, amelyben Babits Úr *ígéretére* hivatkozik, azzal a kérdéssel van szerencsém elküldeni, nem lehetne-e egyszer s mindenkorra valami csekély segélyt juttatni neki, ha másra nem, szerencsétlen gyermekére való tekintettel?

Tisztelő igaz híve:

A. Z.

Szilágyi Olga sem évdíjat, sem jutalmat nem kapott. A Babits-hagyatékban levele nem található.

Álljon még itt két levél kommentár nélkül az utolsó évből, az egyiket Ambrus írta, a másikat ő kapta.¹⁷

Igen tisztelt Tanár Úr!

December 17-én írt szíves soraira, amire mai napig nem felelhettem, mert ugyanezen a napon megbetegedtem és súlyossá vált betegségemből csak most kezdek lábadozni. Ha időközben nem vált tárgyalanná, amit közölni kívánt, készséggel állok rendelkezésére bármelyik este hét és nyolc óra között. De kérem kell, méltóztassék egy-két nappal előbb telefonon tudatni velem, hogy melyik este lesz szerencsém. A telefonom száma (nincs benn a telefonkönyvben): József 360–24.

Kiváló tisztelettel

Kedves Öcsém!

Amikor levelét megláttam, a 43 év előtt küldött kéziratára kellett gondolnom: Cherbuliez *Holdenis Méta* című regényének fordítására és a *Giroflé és Giroflá*-ra, amelyet az Új Időknek írt hétről-hétre a kávéházban, ceruzával. Keze írása egy hajszálnyi sem változott a 40 év alatt.

Azért, hogy az Új Idők megemlékezett Ambrus Zoltán 70 évéről, senkinek sem jár köszönet; elsőnek Herczeg Ferenc gondolt rá, hogy közöljük az arcképét. Bizonyára nem kell mondanom, hogy a szerkesztőség minden tagja híve és tisztelője Önnek.

Nem kaphatnánk néha az Új Idők számára elbeszélést vagy cikket? A honoráriummal meg lenne elégedve.

Szívből köszönti

Wolfner József

•

Legvégül érdemes kicsit eltöprengeni azon, hogy vajon kellene-e kampányszerűen Ambrust olvasni, kellene-e törekedni néhány elkötelezett hívének, hogy (jobban) belekerüljön az irodalmi kánonba. Azt gondolom, maga Ambrus sem kíváná ezt. Az értékek, az irodalmi kánon részei időről időre megváltoznak, megújulnak, az állandók, az iskolai oktatás által mindig valamilyen ideológia következtében megerősített művek, valamint a hiányzók, a háttérbe szorulók és az előtérbe kerülők egyaránt magukért beszélnek. Ambrus mindig meg fogja találni az érdeklődő, rá és a műveire, azok világára kíváncsi, elmélyült, nem csak abból szemmelgató olvasóit. Azokat, akik párbeszédet folytatnak vele, halála után is. Hogy kevesen lesznek? De hát – mindig kevesen vagyunk...

JEGYZETEK

¹ VOINOVICH Géza, *Ambrus Zoltán*, Új Idők, 1932. március 13., 313.

² [Név nélkül], *Látogatás Ambrus Zoltánánál*, Színház és Divat, 1917. március 18., 6–7. A lapszám borítóján Ambrus szivarozó fényképe látható.

³ Ambrus Zoltán – Ambrus Ilonához, [Budapest,] 24. IX. 18. / Dr. Ambrus Ilona úrnő öngyógyásának / Debrecen, Péterfia 31. elküldött levél / A levélben említett unoka, Fallenbüchl Zoltán 1924. július 19-én született, az OSZK tudományos főmunkatársa volt, neki köszönhető, hogy Ambrus Zoltán hagyatékának legnagyobb része az OSZK kéziratárába került.

⁴ Ambrus Zoltán – Csávojszky Vincének, Budapest, 1925. május 4. Javított ceruzairás, fogalmazvány. A címzett 1917-ben már nyolc éve a Nemzeti Színházban dolgozott, Ambrus tehát őt is legalább másfél évtizede ismerte.

⁵ Ambrus 1923. áprilisában Miklós Andornak írt levele szerint a darab megbukott, lásd: *Ambrus Zoltán levelezése*, s. a. r., jegyz. FALLENBÜCHL Zoltán, előszó DIÓSZEGI András, Akadémiai, Budapest, 1963, 360., 495–460.

⁶ Ambrus Zoltán – Dánielné Lengyel Laurának, Budapest, 1928. november 21. Fogalmazvány.

⁷ Ambrus Zoltán – Miklós Andornak, [Budapest, 1930. június 29. után]. Fogalmazvány.

⁸ Miklós Andor – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1930. július 10., lásd: *Ambrus Zoltán levelezése*, i. m., 404.

⁹ IGNOTUS, *Az Ambrus savanyúsága*, Magyar Hírlap, 1932. március 31., 3.

¹⁰ Ambrus Zoltán – Weinfeld Károlynak, Budapest, 1931. április 2. Fogalmazvány, egy beszúrással, javítás nélkül.

¹¹ Pesti Napló, 1931. április 2., 37–38.

¹² SÍPOS Balázs, „Amerika, ezeremeletes mennyország”. *Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban*, Napvilág, [Budapest, 2023], 419.

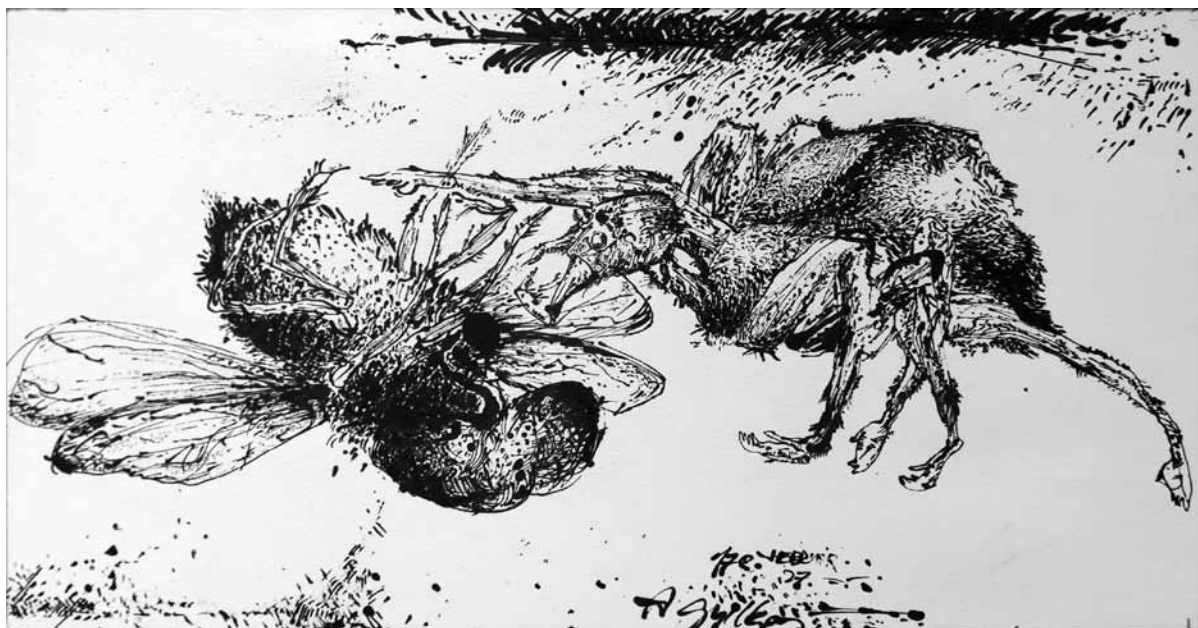
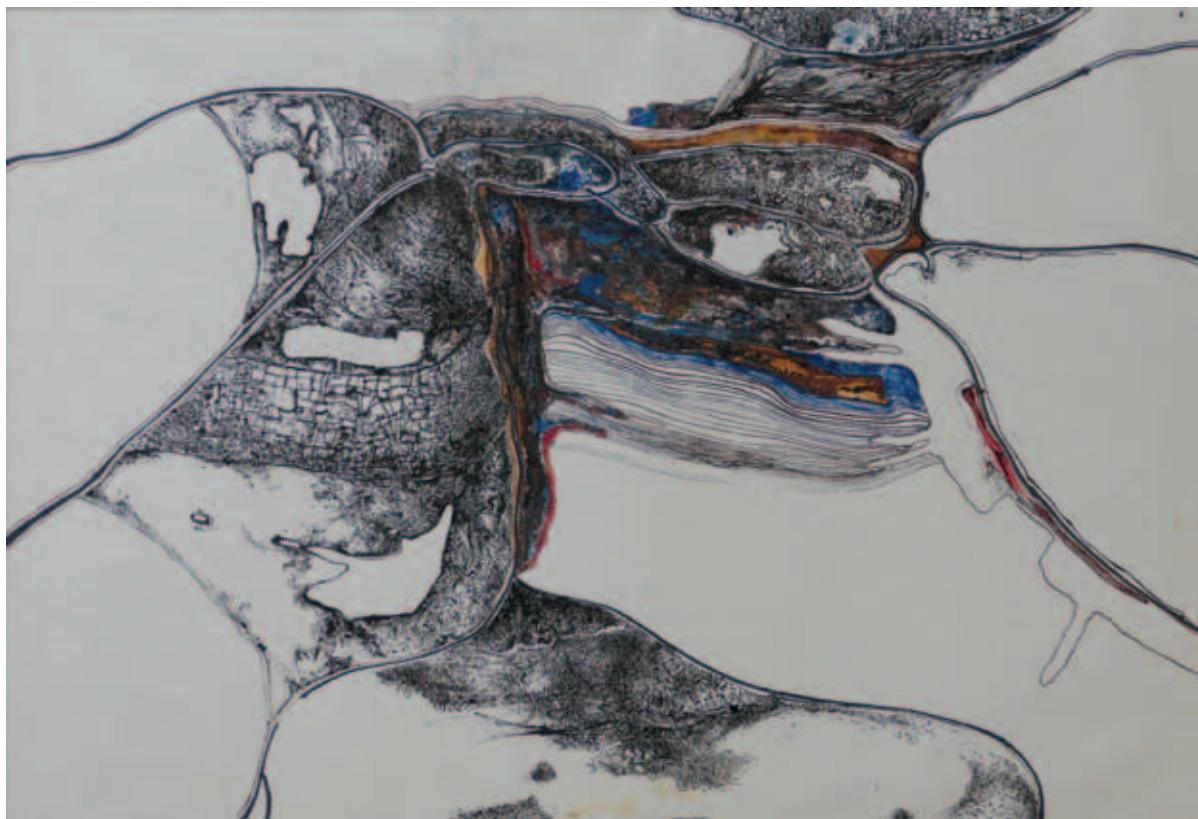
¹³ Ambrus Zoltán – Basch Lórántnak, Budapest, 1931. január 10. Fogalmazvány.

¹⁴ Ambrus Zoltán/Fallenbüchl Tivadar – Szilágyi Olgának, Budapest, 1931. január 10. Ambrus ceruzairása.

¹⁵ Ambrus Zoltán – Szilágyi Olgának, Budapest, 1931. április 21., lásd: *Ambrus Zoltán levelezése, i. m., 421–422.*

¹⁶ Ambrus Zoltán – Szilágyi Olgának; Ambrus Zoltán – Basch Lórántnak, Budapest, 1931. december 25. Fogalmazvány.

¹⁷ Ambrus Zoltán – Vágvölgyi Bélának, Budapest, 1931. január 22. [Címzés: Üllői út 121.] Fogalmazvány. És Wolfner József – Ambrus Zoltánnak, Budapest, 1931. március 27. Gépirat, autográf aláírással, a feladó névjelzéses levélpapírján, lásd: *Ambrus Zoltán levelezése, i. m., 421.*

VÁMOS ZOLTÁN [VAAMOOS], *Felülről lefelé*, 1977, vegyes technika, 16x31 cm;
A gyilkos, 1978, tus, papír, 45x23